d{kk & „

fVIi.kh

6

ykd l xhrkfu

लोकसंगीत प्रकारकमेकं गतिमस्ति यत् कास्मिन्नपि विशिष्टक्षेत्रे जनैः पारम्परिकरूपेण गीयते एञ्च तेषां संस्कृतेः अपि एकमंशं भवति। भारतस्य बृहद्सांस्कृतिकविविधतया अनुसारेण भारतीयलोकसंगीतमपि वैविध्यपूर्णमस्ति। अस्य नानारूपाणि सन्ति। लोकसंगीतम्' इत्यस्य शब्दस्योद्गमः 19 तमे शताब्दयामभवत् परञ्च इदं प्रायः तस्मात् प्राचीनमीतेभ्यः अपि प्रयुज्यते। ग्रामस्य एषु लोकसंगीतेषु वयं ग्रामीणजीवनदर्शनं द्रश्टुं शक्नुवन्ति। इमानि न केवलं ग्रामवासीनां कृते प्रमोदसाधनानि अपितु ग्रामसमाजस्य प्रतिबिम्बमपि अस्ति। अस्मिन् पाठे वयं लोकसंगीतस्य वैशिष्ट्यस्य भारतस्त विविधसंगीताणां च अध्ययनं करिण्यामः।

mÌs';kfu

प्रस्तुतं पाठं पठित्वा भवन्तः

- लोकसंगीतं परिभाषितुं शक्नुवन्ति ;
- लोकसंगीतस्य वैशिष्ट्यं ज्ञापयन्ति ;
- अस्माकं देशस्य प्रसिद्धलोकसंगीताणां सूचीं स्रष्टुमर्हन्ति ;
- अस्माकं संस्कृतौ लोकसंगीतस्य महत्त्वं वर्णयितुं शक्नुवन्ति ।

d{kk & „

fVIi.kh

6-1 Hkkjrh;ykd thou lxhr

भारतीयलोकजीवने संगीतं सदैव महत्त्वपूर्ण पक्षमस्ति। भारतस्य समृद्धसांस्कृतिक–विविधतया संगीतस्य विविधरूपेषु अवदानं दत्तम्। प्रायः प्रत्येकस्य भारतक्षेत्रस्य स्वकीयं लोकसंगीतं वर्तते यत् तस्य क्षेत्रस्य स्थानीय संस्कृति–जीवनशैलीं च प्रदर्शयति। लोकसंगीतं, संगीतदृष्ट्या अतीव महत्त्वपूर्णमस्ति यतोहि इदं तेन संगीतेन सह युक्तलोकाणां संक्षिप्तेतिहासमपि प्रस्तौति। लोकसंगीतं प्रायः एकवंशतः द्वितीयवंशमध्ये महत्त्वपूर्णां सूचनां प्रेषयति। इदं जीवनस्य तां कथां ज्ञापयति या विस्मृता जाता, विनष्टा वा जायमाना भवति प्रायः सर्वे जनाः स्वयं एभिः लोकसंगीतैः सह योक्तं शक्नुवन्ति। लोकसंगीतं स्टूडियोमध्ये मञ्चे वा संचितं प्रदर्शितं च न स्यात् अपितु मनुश्यैः गीयते। जनाः इमानि गीतानि अन्यैः सह गीत्वा अवगच्छन्ति। इमानि एकवंशतः द्वितीयवंशपर्यन्तं हस्तान्तरितं भवति।

6-2 ykd lxhrL; p of'k"V;Ek

1. लोकसंगीतस्य केचित् लिखितनियमः नास्ति। अपितु एकं विशिष्टप्रतिरूपं लोकसंगीते अपेक्षिंत भवति।

2. लोकसंगीतस्य गीतेषु पुनरावृतिः भवति। गीतस्य प्रथमपंक्तिः महत्वपूर्णमस्ति। सामान्यतया अन्यपंक्तीनां निर्धारणं अस्य लयानुसारेण भवति।

3. केषाञ्चित् लोकसंगीताणां गीतानि प्रश्नावल्यानु–रूपाणि सन्तिं गीतस्य प्रथमपदे प्रश्नं भवति तस्य गीतस्य अग्रिमपदे उतरमपि भवति।

4. लोकसंगीतानि मुख्यतः विभिन्नाणां देवावां पौराणिकचरिते यथा–रामकृष्णसीतादीनां वास्तविक जीवनेन सह योजयन्ति।

5. इमानि गीतानि वञ्चितजनान् प्रयत्नेभ्यः प्रतिस्पर्धाभ्यः च चोदयन्ति।

ykd lxhrkfu

6. लोकसंगीतस्य गीतानि प्राकृतिकानि सचलानि च भवन्ति।

7. लोकसंगीतस्य प्रसिद्धविषयाणि सन्ति– कृषिगीतं, जातिगीतं, क्षेत्रगीतं, बलगीतं, देवगीतमादयः।

ikBxrk% ç'uk% 6-1

सत्यमसत्यं वा ब्रूयात्।

1. ग्रामीणजीवनस्य दर्शनं ग्रामलनोकसंगीतेषु द्रष्टुं शक्यते।
2. लोकसंगीतस्य निश्चितलिखितनियमाः भवन्ति।
3. लोकगीतानि प्रायः एकवंशतः द्वितीयवंशपर्यन्त महत्त्वपूर्णां सूचनां प्रेषयन्ति।
4. लोकसंगीतगीतेषु पुनरवृत्तिः न भवति।
5. मानवाः इमानि गीतानि अन्यैः सह गीत्वा अवगच्छन्ति।

6-3 Hkkjrh; çfl) ykdxhrkfu

भारतस्य सांस्कृतिकविविधतया संगीतस्य विविधरूपेषु महदवदानं दत्तम। प्रायः प्रत्येकस्य भारतक्षेत्रस्य स्वकीयं लोकसंगीतं वर्तते यत् तस्य क्षेत्रस्य स्थानीय संस्कृतिं जीवनशैलीं च प्रदर्शयति। भारतीय लोकसंगीतस्य सर्वप्राचीनमुल्लेखं वैदिकसाहित्ये मिलति यत् प्रायः 1500 ई0 पूर्वस्य अस्ति। केचित् विद्वांसः विशेषज्ञाश्च मन्यन्ते यत भारतीय लोकसंगीतमस्य राष्ट्रस्य सदृशं पुरातनं भवितुमर्हति। उदाहरणार्थः– सम्पूर्णभारते प्रचलितप्रसिद्धलोकसगीतं 'पंडवानी' इति हिन्दूमहाकाव्य–महाभारतसदृशं पुरातनमस्ति। लोकगीतानामुपत्तिकारणं तेषां प्रयोगं च अधिकांशतः सम्पूर्णभारते समानं

भवति। एषां गीतानां गायनशैली विविधप्रदेशेषु प्रचलित संस्कृत्यनुसारेण भिन्नं भवितुमर्हति।

भारतस्य विभिन्नराज्याणां प्रमुखसंगीतानि अधोलिखितानि–

fcg&xhrEk &

लोकसंगीतमिंद असमस्य प्रसिद्धबिहूत्सवे गीयते। संगीतमिदं मुख्यतः वृत्येन सह प्रदर्शितं भवति यत् एकस्मिन् वर्षे त्रिवारं प्रदर्शित भवति। बिहूगीतमाध्यमेन संयुक्ता कथा कथ्यते तेषां गीतानां मुख्यविषयाणि–प्रकृतिः, प्रेमं, सम्बन्धं विशेषसंदेश हास्यस्पदकथा च भवन्ति।

mÙkjk[k.Mh& laxhrEk &

संगीतमिदं मुख्यतः उत्तराखण्डस्य धार्मिकोत्सवे पर्वे च गीयते। गीतानि इमानि प्रकृतेः महत्त्वं ऐतिहासिकचरितशौर्यं कथाः महत्त्वपूर्णां सांस्कृतिकार्यकलापान् स्वविषयं करोति।

yko.kh&

'लावणी' महाराष्ट्रस्य एकं प्रसिद्धसंगीतं वर्तते यत् प्रारम्भिकरूपेण सैनिकाणां प्रमोदार्थं गीयते। इदं सामान्यतया स्त्रीकलाकारैः प्रदर्शयते। लोकसंगीतमिदं समाजराजनीत्यादिविषयान् संप्रेषयति।

iMokuh&

पंडवानी एकं लोकसंगीतमस्ति यत् महाभारतस्य विविधचरिताणां शौर्यगाथां कथयति।

ykd laxhrkfu

इदं मध्यप्रदेशे, छत्तीसगढे, उडीसाप्रान्ते, आन्ध्रे च प्रसिद्धमस्ति। इदमेकं बहुं प्राचीनं लोकसंगीतमस्ति। यत् तीजनबाई–झाडूरामदेवगन–रितुवर्मा–उषा–बार्ते–शांतीबाईचेलयदीनां नानाकलाकाराणां प्रयासेन अद्यापि संरक्षितमस्ति।

fVIi.kh

johUæ laxhrEk&

रवीन्द्रसंगीतं टैगोरसंगीतं वा प्रसिद्धकविः रविन्द्रनाथटैगोरेन संगीतबद्ध–लिखितलोकगीतानां संग्रहः अस्ति। एषु गीतेषु प्रमुखरूपेण आधुनिकवादस्य मानवीयतायाः प्रेममनोविज्ञानादीनां विषयाः सम्मिलिताः भवन्ति।

ckmYgk&

18तमे 19तमे वा शताब्द्यां मध्यकालखण्डे बंगालप्रान्तस्य संगीतकाराणां समूहः 'बाउल्स' इत्युक्तम्। एभिः विनिर्मितं संगीतं मुख्यतः धार्मिकं भवति। बाउल्सजनैः अलौकिकसत्यस्य गवेषणायै सम्पूर्णभारते भ्रमणं कृतम्। स्वयात्रासमये यैः अनेकानि गीतानि यानिं कालान्तरे बाउल्संगीतत्वेन प्रसिद्धानि जातानि।

Hkkoxhr Ek&

भवगीतं कर्णाटकस्य लोकसंगीतमस्ति। भवगीतस्य शाब्दिकार्थः 'अर्थाभिव्यक्तेः संगीतम् 'इति अतः गायकस्य अभिव्यक्तिः अस्य संगीतस्य सर्वश्रेष्ठं महत्त्वपूर्णं च पक्षमस्ति। अस्मिन् संगीते प्रकृति–प्रेम–दर्शनादयः विविधाविषयाः सम्मिलिताः सन्ति।

ukr|i|jk;knxy%&

'नातुपुरायादगल' तमिलनाडूप्रान्तस्य एकं प्राचीनं संगीतमस्ति। संगीतमिदं

मुल्यतः कुम्मी, कुम्मीअदृम वा, नृत्येन सह गीयते। पर्वेषु महोत्सवसमये च इदं सम्पूर्णे तमिलनाडूप्रान्ते गीयते।

tfy;kx\&

इदं संगीतस्य अति प्राथमिकरूपम् अस्ति यत् नागालैण्डस्य इतिहासेन सह जेलियांगादिवासीवृन्दस्य जीवने प्रमोदीनां विषयाणां वार्ता करोति। एषां गीतेषु प्रेमं तेषां पूर्वजानां कथातः कृषिगीतपर्यन्तं सम्मिलितं सन्ति। संगीतं मुख्यतः नृत्येन सह वार्तालापेन च रूपे भवति।

dkyh&

इदं महाराष्ट्रस्य मत्स्यजीवीनां गीतमस्ति इमानि गीतानि समूद्रे तेषां जीवनस्य मत्स्यग्रहणस्य च विषये सन्ति। कोलीसंगीतं तेषां नृत्ये अवलम्बितस्ति यत् अस्य समुदायस्य विशिष्टप्रकारकमेकं नृत्यं भवति। गीतमिदं नृत्येन, तीव्रस्वरेण, तीव्रगत्या च गीयते।

HkfV;kyh&

यथा महाराष्ट्रस्य मत्यजीवीनां संगीतं 'कोली' इति तथैव बंगालस्य नाविकाणां गीतं 'भटियाली' इत्युच्चेत । यद्यपि गीतानां शब्दाः संगीतशैली च विषमं वर्तते। वैषम्यमिदं गीतानां दर्शनअपि विधते। अस्य संगीतविषयक्षेत्रे प्रकृतितत्त्वं, प्रकृतिपदार्थं वा स्वरस्य प्रवाहेन सह सम्मिलितम्।

ekaM\&

इदं राजस्थानस्य एकं पारम्परिकं लोकसंगीतमस्ति । 'मांड' स्वशास्त्रीरागैः

ykd lxhrkfu

अपि परिचितमस्ति। स्वार्थपूर्णरागैः सह इदमेकं हृदयस्पर्शी संगीतमस्ति। अस्य गीतेषु राजस्थानस्य जीवनस्य सूक्ष्मं दर्शन मिलति।

dtjh&

शास्त्रीयप्रभावपूर्णसंगीतय एकः प्रकारः 'कजरी' इति अस्ति। यस्योद्गमः उत्तर प्रदेश, मिर्जापुरतः मन्यते। अस्य संगीतं वर्षाऋतौ पतेः दीर्घसमयावधिपर्यन्तं बहिर्वासनात् विरहविकलनायिकायाः उदासभावणां रूपे परिचितमस्ति।

nqyinEk&

गोवाप्रान्तस्य बहुविधलोकसगीताणां मध्ये 'दुलपदम्' एकमेतादृशं संगीतमस्ति यत् गोवां वास्तविकानुभूतिं ददाति। इदमेकं लयात्मकं संगीतमस्ति यत् भारतीयसंगीतस्य पश्चिमसंगीतस्य च समुचितं मिश्रणमस्ति। गीतामिंद गोवाप्रान्तस्य दैनिकजनजीवनं विषयी करोति।

6-4 vLekd lL—rkS ykdlxhrL; egÙoEk

लोकसंगीतं महत्त्वपूर्णमस्ति यतोहि इदमस्मान् स्वपूर्वजैः प्रदत्तां संस्कृतिं ज्ञातुमवसरः ददाति। नृत्यानि, लोकसंगीतानि कलाः च आदिसमाजेऽपि उपलब्धानि आसन्। नृत्यं लोकसंगीतञ्च भारतीयसमाजस्याक्षुण्यमङ्गमासन्। संगीतेन नृत्येन विना अनेकाः सामाजिकाः धार्मिकाः वा कार्यक्रमाः अवशिष्यः भवन्ति स्म। आदिमजनाः सामान्यतया वृन्दे संगीतेन सह नृत्यं कुर्वन्ती स्म ।

विभिन्नप्रकाराणां वाद्ययन्त्राणां यथा वंशीढक्कादीनां प्रयोगः क्रियते स्म। विभिन्नावसरे समयानुसारेण लोकगीतानि गीयन्ते स्म। उदाहरणार्थः विवाहावसरे विवाहितयुग्लसम्बद्धगीतानि गीयन्ते। धार्मिकावसरे देवसम्बद्धगीतानि गीयन्ते।

d{kk & ,,

fVIi.kh

स्त्रियः गृहेषु गृहकर्मावसरे लोकगीतं गायन्ति। पुरूषाः क्षेत्रकर्मावसरे लोकगीतं गायन्ति। आदिमजनाणां विचारः भावनाश्च पूर्णतया एभिः लोकसंगीतैः अभिव्यक्ताः भवन्ति। इदं युवकाणां युवतीणां चं लोकसंगीताभ्यासेऽपि साहाप्यं ददाति। मनुष्याणां जीवनं तेषां निवासक्षेत्रस्य मृत्तिकया प्रकृत्या च बद्धमस्ति एषां सर्वेषां प्रभावं लोकसंगीतेऽपि आगच्छति। अतः लोकसंगीतानि तेषामादिमसमाजं संस्कृतिं च ज्ञातुं साहाय्यं ददाति।

ikBxr ç'u 6-2

स्तम्भः 'क' स्तम्भः ख, अनयोर्द्धयोर्मध्ये सुमेलनं कुरूत।

	d		[k
1.	बिहूगीतम्	i)	कर्णाटकम्
2.	लावणी	ii)	तमिलनाडू
3.	बाउल्स	iii)	टैगोरः
4.	भवगीतम्	iv)	गोवा
5.	मांडः	v)	नागालैण्ड
6.	कजरी	vi)	बंगालः
7.	दुलपदम्	vii)	असम
8.	जेलियांगः	viii)	मध्यप्रदेशः
9.	नतुपुरापादलगलः	ix)	उत्तरप्रदेशः
10.	रवीन्द्रसंगीतम्	x)	राजस्थानम्

Hkkokr% fd% f'kf{krokUr%

- लोकगीतस्य लोकसंगीतस्य चार्थम्
- लोकगीतस्य लोकसंगीतस्य च वैशिष्ट्यम्
- अस्माकं देशस्य कानिचन प्रसिद्धानि लोकगीतानि।
- अस्माकं संस्कृतौ लोकगीतानां महत्त्वम्।

ikBkUr% ç'uk%

1. लोकगीतं लोकसंगीत च निरूपयता।
2. लोकगीतस्य लोकसंगीतस्य च वैशिष्ट्य किम्?
3. अधोलिखितप्रदेशेषु प्रत्येकास्मिन् लोकगीतस्य संगीतस्य च प्रकारद्वयं निरूपयत।

    1. तमिलनाडू
    2. बिहारः
    3. बंगालः
    4. महाराष्ट्रम्

mÙkjekyk

6-1

1. सत्यम्
2. असत्यम्
3. सत्यम्
4. असत्मम्
5. सत्यम्

6-2

1. vii)
2. viii)
3. vi)
4. i)
5. x)
6. ix)
7. iv)
8. v)
9. ii)
10. iii)